

Filológia – a nyelvi kapcsolatok kutatásának tudománya (Magyar hatás a 16. századi horvát jogi terminológiában)

A nyelvek közötti kapcsolatok kutatását és a nyelvi kölcsönhatások vizsgálatát a filológia a legfontosabb feladatának tartom. Ezzel összefüggésben az alábbi írást, amely tárgyát és gondolatmentét tekintve is kapcsolódik az ELTE Bölcsészettudományi Kara Gólyavári esték című sorozatának részeként elhangzott *Filológiánk tegnap és ma* című előadásomhoz, négy részre osztom.

Először röviden magáról a filológiáról, fogalmának értelmezéséről, kutatási tárgyáról, ezt követően – a konkrét nyelvi anyag bemutatását előkészítve – a jelen előadás forrásművéről, Werbőczy István Hármaskönyvéről, majd pedig fél évszázaddal későbbi, tehát nagyjából egykorúnak tekinthető magyar és horvát fordításáról, a horvát fordítás irodalmi nyelvi jelentőségéről, a fordító Ivan Pergošićről, a horvát szöveg magyar nyelvi elemeinek típusairól: kölcsönszavakról, tükörki-fejezésekről és tükörjelentésekről kívánok szólni, végül pedig összegzésként néhány általános megállapításra és a jövőben eredménnyel kecsegtető feladat rövid felvázolására kerül sor.

1. A nemrég napvilágot látott, Bakró Nagy Marianne és Kontra Miklós szerkesztette *A nyelvészetről – 1. szám 1. személyben* című kötetben közölt „vallomásomról” a kötet egyik recenzense – a filológiát a nyelvészettel mintegy szembeállítva – előbb a nyelvészetnél tágabb kutatási területnek tartva, majd pedig vele azonosítva a következőket írja: „A nyelvészet hagyományosan filológiai diszciplína, sőt maga a filológia. Szövegekkel foglalkozik, a szövegeket gondozza, azok pontos értelmezésére törekszik és így tovább.” Később azt mondja, hogy „a filológiáról a nyelvészet hangsúlya eltolódik a kötőjeles nyelvészetek (pszicho-, szocio-, neuro-, gyermeknyelvészet, sőt újabban [ezt már én teszem hozzá] a geolingvisztika) felé. Nagy kérdés, hogy megmarad-e akkor még a filológia”. Véleményére, kétségeire a későbbiekben, ha nem is explicite, de visszatérek.

A filológia fogalmának értelmezéséhez először két régi szótárunkhoz, Szenci Molnár Albert és Pápai Páriz Ferenc dikcionáriumához folyamodtam. A *filológia* és a *filologus* jelentése mindkettőjüknél: ’az ékesen szólás szeretése, ékesen szólást szerető, ékesen szólást tanuló’, lényegében a görög *kompozitum* fordításai. Pár évszázaddal későbbiek, de hasonlóak Johann Christian Heysének, a német purizmus egyik kései képviselőjének értelmezései is: „**Philologie**, die Sprachliebe, Sprach-

und Altertumskunde, Sprachwissenschaft” (Heyse 1910: 650), amelyek a filológiai kutatás hagyományos területére is utalnak. A filológia önálló tudomány voltáról, szerepéről és feladatairól nagyon szépen, sőt egyenesen költőien ír Wilamowitz-Moellendorf, akinek a véleményét érdemes szó szerint is idézni: „Die Aufgabe der Philologie ist, jenes vergangene Leben durch die Kraft der Wissenschaft wieder lebendig zu machen, das Lied des Dichters, den Gedanken des Philosophen und Gesetzgebers, die Heiligkeit des Gotteshauses und die Gefühle der Gläubigen und Ungläubigen, das bunte Getriebe auf dem Markte und im Hafen, Land und Meer und die Menschen in ihrer Arbeit und in ihrem Spiele” (Wilamowitz-Moellendorf 1959: 1). Újabban John Lyons, a filológiát a klasszika-filológiánál tágabban értelmezve a nyelvtudomány integráns részének tekinti, és a modern filológia legnagyobb teljesítményének a nyelvrokonság és a nyelvi változások kutatásának elméletét és módszereinek a kidolgozását tartja (Lyons 1995: 21). Hangsúlyozza azonban, hogy a nyelvtudomány feladata is az ellenőrizhető és empirikusan igazolható, valamint a nyelvi struktúra általános elméletén nyugvó kutatás, és ez az, ami lényegében összeköti a nyelvészetet a filológiával, hiszen éppen az ellenőrizhetőség és a bizonyíthatóság követelményének hangsúlyozásával rehabilitálja a szövegeken alapuló, hagyományos kutatást (Lyons i. h.). Gadamer szerint a filológia az összefüggések alapján történő megértés tudománya (idézi Jäger 1990: 12). Az összefüggések megértéséhez azonban szükség van a történeti kontextusra, ezért a filológiai kutatások szükségszerűen történetiek is. A filológia feladatáról szólva talán Gerhard Jäger véleményét fogadhatjuk el, aki e tudományág három fő teendőjét jelöli meg: 1. a szövegek autenticitásának kiderítését (szövegkritika, szövegkiadás); 2. a szöveg nyelvének magyarázatát (lexikográfia, grammatika) és 3. az irodalmi szövegek helyes megértését, illetve megértetését (interpretáció). Ezek a célkitűzéssé érett gondolatok igen közel álltak a horvát Vatroslav Jagić felfogásához, akit mint Fran Miklošič utódját a Bécsi Egyetem szlavisztikai tanszékén, a szlavisztika második „atyjának” tekintenek. Jagić az általa alapított *Archiv für slavische Philologie* első kötetének Ankündigungjában így ír: „A filológiát széles értelemben fogom fel [...], így az Archiv közleményeinek tárgya nem csupán a nyelv, noha az teljes joggal áll a kutatások előterében, hanem a nyelvi és irodalmi emlékek, a néplélek alkotásai és a szlávok teljes történelmi öröksége lesz.” (Az én fordításom, a további idegen nyelvű szövegekkel együtt. Ny. I.).

Úgy vélem, ha az értelmezések még csak vázlatosnak sem nevezhető felelevenítéséből egy fő mozzanatot szűrünk le: nevezetesen a kutatás eredményeinek hitelességét és ellenőrizhetőségét, akkor jó nyomon járunk, hiszen a kontrollálhatóság alapja a szöveg, akár lejegyzett, akár hangfelvétellel dokumentálható megnyilatkozás legyen is. Ha nem vesszük figyelembe a szövegeket, csupán intellektuális játékot folytatunk, szerencsétlenebb esetben pedig tévedésekbe vagy naivságokba eshetünk. Ezért magam is, sok más pályatársammal együtt, csak olyan nyelvek területére merészkedem, amelyeken legalább szöveget olvasni tudok. Így tanultam ezt nyelvtudományunk (filológiánk) ma már sajnos nem élő klasszikusaitól.

2. A nyelvi kontaktusok bemutatását ezúttal a magyar–horvát nyelvi kapcsolatokra, ezen belül is egyetlen, de a magyar és a horvát jogtörténet, valamint a horvát iro-

dalmi nyelv fejlődése tekintetében és tudománytörténetileg is jelentős munkára, Werbóczy István Tripartitumának korabeli magyar és horvát fordítására korlátozom.

A Tripartitum – mint ismeretes – három részből áll. Legterjedelmesebb az első, 143 cikkelyből (titulusból) álló, a személyi jogot, a nemesi és házassági vagyongjogot tárgyaló rész. Rövidebb, mindössze 86 cikkelyt tartalmaz a második, amely az eljárási jogot és a jogforrásokat foglalja magában, a legrövidebb a 36 cikkelyből álló harmadik rész, amely a különjogot, a városi és falusi lakosság jogait, valamint a zsidók esküjét tartalmazza. Szóba jöhető forrásairól a Csiky Kálmán-féle 1894-es kétnyelvű kiadás 1990-es, előszóval és bevezetéssel bővített utánnomásának bevezető tanulmányában Bónis György megállapítja, hogy „a Jagellók mindhárom országa a tekintélyes törvénykönyveket alkotó országok közé tartozott: a Łaskiego statutum, a Vsehrd által írt Kilenc könyv és a Hármaskönyv egyaránt hosszú időn át hatott” (Bónis 1990: XIII).

A Tripartitumot közép-európai („kelet-közép-európai”) összefüggésben a nemzetközi jogtudományi szakirodalomban *Das europäische ius commune als Element kultureller Einheit in Ostmitteleuropa* című tanulmányában újabban Dietmar Willoweit említi (Willoweit 2006: 266). Tanulmányának általános értékelést tartalmazó részéből a következő megállapítást emelem ki: „A Statutum Łaskiego a régi és új társadalmi rendszerre vonatkozó gondolataival szemmel láthatóan a középkor és az újkor határmezsgyéjén áll, míg a magyar Tripartitum összehasonlíthatatlanul modernebb benyomást kelt.” Ezt a megállapítást meg is okolja: „Olyan nehéz kérdéseket is felvet [ti. a Tripartitum], mint a természetjog és a polgári jog közötti különbség, a törvény és a szokás ellentéte stb.” (Willoweit i. h.). Modernnek tekintve kiemeli Werbóczynek az egyes szakkifejezések (terminusok) jelentésének megvilágítására irányuló törekvését, hogy tudniillik „már e bevezetésben is megmagyarázzon olyan kifejezéseket, mint »bíró«, »bírótság«, »alperes«, »felperes« stb.” (Willoweit i. h.).

A Tripartitum horvát fordítása 1574-ben jelent meg Nedeliščén (Drávavásárhely) annak a Rudolf Hoffhalternek a nyomdájában, akinek apja a Veres Balázs készítette magyar adaptációt kilenc évvel korábban, 1565-ben kiadta.

A horvát fordító életéről keveset tudunk. Születési helye és pontos ideje ismeretlen. Arról rendelkezünk csupán adattal, hogy 1574-től vármegyei jegyzőként tevékenykedett Varasdon, és Varasd város képviselőjeként vett részt az 1587/88-as országgyűlésen. 1592. március 8-án hunyt el (vö. Šojat 58.). Fordítása a kaj nyelvjárás (regionális irodalmi nyelv) első, nyomtatásban megjelent műve. Ez az a ma is élő és Zágráb tágabb környékén, valamint a hajdani Zágráb, Varasd és Belovár-Körös vármegyék területén beszélt, a 19. század elején már jelentős szépirodalmi, szakirodalmi és lexikográfiai munkákkal rendelkező nyelvjárás, amelyről a horvátok a 19. század közepén az egységes és a szerbekkel közös irodalmi nyelv megalkotásának illúziójától vezetett lemondtak, és az egységes (a tudományban később szerbhorvátnak nevezett) irodalmi nyelv alapjául a másik nagy nyelvjárást, a sto nyelvjárást fogadták el.

3. Pergošić munkáját Zrínyi Miklós fiának, Zrínyi Györgynek ajánlja. Az ajánlásban kifejti, hogy minden keresztény országnak és nemzetnek rendelkeznie kell

„a jog szilárd fundamentumával, hogy mindenfajta nézeteltérést, főképpen a vagyonnal kapcsolatosakat, igazságosan lehessen rendezni”. Abból indul ki, hogy „mióta a horvátok keresztény hitre tértek, a magyarokkal közös joggyakorlatuk volt és van ma is. Lehetséges, hogy ezeket a jogszokásokat nem a magyarok találták ki, minthogy kezdetük Franciaországra nyúlik vissza, később azonban a magyar királyok és a magyar korona alá tartozó országok a meglévő jogokhoz hozzáadtak, vagy meg is változtatták őket, ahogyan az a nép számára hasznosnak és igazságosnak látszott.” Az utószóban Pergošić megemlíti, hogy Verbóczy munkáján itt-ott rövidített, és néhány helyen Veres Balázs fordítását követte. Pergošić Decretomát a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött teljes, ép példány alapján Karel Kadlec cseh jogtörténész jelentette meg a Szerb Királyi Akadémia kiadásában 1909-ben (Kadlec 1909), nyelvi magyarázatokat Jiří Polívka, cseh szlavista fűzött hozzá, bemutatva Pergošić nyelvét (helyesírás, fonetika, szóképzés, a szófajok alaktana), valamint a Veres Balázs-féle szöveggel való több egyezését és a magyar szövegtől való eltérését is. 1910-ben, magyar történészek és jogtörténészek (Timon Ákos, Vitányi Béla, Fraknoi Vilmos és mások) munkáit követően a kérdés azt a Franjo Fancev későbbi zágrábi egyetemi tanárt is foglalkoztatta, aki a Margalits Ede halála következtében megüresedett budapesti Horvát Tanszék tanszékvezető professzori állására is pályázott. (Az állást végül nem ő, hanem Szegedy Rezső kapta meg.) Fancev két tanulmányban is foglalkozott Pergošić és kortársa, Antun Vramec nyelvvel, sok újat az előző kutatásokhoz képest azonban nem mondott (Fancev 1910, 1912). Pergošić nyelvének magyar elemei megtalálhatók Hadrovics László monográfiájában is (Hadrovics 1985), de a dolog természetéből adódóan a különböző szócikkekben szétszórtnak.

4. A következőkben szövegkörnyezetben és egyes választott kifejezések részletesebb elemzésével igyekszem bepillantást nyújtani a civilizációs és nyelvi hatások ezen gazdag tárházába. Példáimat nem jogi, hanem nyelvészeti szempontból csoportosítom. Először a latin eredetit, majd Veres Balázs fordítását, végül pedig Pergošić szövegét közlöm.

Munkámban az említett Kadlec-féle kiadást, valamint a Csiky Kálmán szerkesztette 1894-es Tripartitum 1990-es utánnomását használtam. Veres Balázs fordítása megtalálható az Egyetemi Könyvtárban.

A nyelvi anyag jellegzetes példáit mai magyar, illetve horvát helyesírással közlöm.

4.1. Legelőször is néhány olyan terminust mutatok be, amelyek közvetlen magyar átvételek:

4.1.1. foljaš 'processus judiciarius', 'folyás'

II. 20. 9 §

secundo vero ex *processu judiciario*

másodszor az *törvény folyásából*

drugoč *pravdenoga foljaša*

Használatos azonban eredeti, konkrét jelentésben is:

I. 86. 4 §

Cursus etiam & distinctiones metales [...] semper observantur.

A határoknak *folyási* és elválasztásai avagy eljegyzési [...] mindenkoron megtartatnak.

I kotarni *foljaši* i razlučenja ili zaznamenovanja [...] vsegdar mesto imaju.

A *folyás* konkrét jelentésben 1333/1868 óta adatható (Oklsz.). A horvátba – amint Hadrovics is megjegyzi – a latin *processus* megfelelőjeként került át. 19. századi szótárak is felveszik.

A horvátban (és valamennyi szláv nyelvben) megvan a 'folyás', majd szintén a *folyik* igéből képzett 'folyamat' jelentésű szó (h. *tek, tijek*; or. *tečenije*), így a magyarból kölcsönzött szó luxusjövevényszónak is tekinthető, erre egyébként szláv > magyar irányban jóval korábbi példák is vannak (*kovács, takács, rend* stb.)

A *kotarni foljaši* (*határoknak folyási*) *kotar* szava nem választható el a magyar *határtól*, noha a horvát szó nem a magyarból való. A *kotar* 'községhatár; Gemarkung' a középkor óta jól adatolt, eredete azonban nem világos. Később 'járás' jelentésben is használták.

4.1.2. bantuvati – bantovati 'impetire, turbare, molestare' 'bánt'

banta 'injuria, turbatio'

bantuvanik 'impetitor, actor'

Az átvétel útja a következő: *bánt* → (honosító képzővel): *bantovati-bantuvati* → (-*nik* képzővel): *bantuvanik* → (elvonással és -*a* képzővel): *banta*.

II. 31.

turbatione notoria non interveniente

hanem ha nyilvánvaló *bántása* lett volna

i ako imeniti zrok ne bude na *bantu* kotere strane

I. 75.

Qui intelligantur per legitimos *impetitores*?

Kik érthessenek törvény szerint *bántóknak*?

Kotere je potriebno razmeti pravdene *bantuvanike* (*impetitores*)?

Per legitimos vero *impetitores* accipiendi ac intelligendi sunt causantes & processu juris agentes...

Törvény szerint *bántóknak* értetnek azok, kik valamely jószágot törviny szerint keresnek...

Pravdeni se *bantovniki* oni razmeju koteri imienia pravdenim zakonom išču...

Itt tehát a *bantuvanik* jelentése 'actor'.

A magyar ige és főnévként használt participiuma a 15. század végétől adatható. A horvátba elsősorban jogi műszóként került. Első ízben – a *foljašhoz* hasonlóan – Pergošičnál fordul elő. Képzése szabályos: *-ovati* adaptációs szuffixummal. A *banta* alak a horvátban jött létre, a magyar igeigézőhöz a gyakran használt *-a* honosító képzővel megtoldva illeszkedett be a horvát főnévragozási rendszerbe. Hat évvel ezelőtt végzett felmérésem szerint a mai horvát köznyelvben már csupán elvétve, stíluscéllal használják.

4.1.3. engedovati 'consentire' 'enged'

engedovanje 'concessio, favor'

I. 124. 2 §

non *consentientibus* ejusdem

ha ōk nem *engedik*

ako sami ne *engeduju*

A magyar jövevénytípus és származékai Pergošićnál bukkannak fel első ízben, később azonban a horvát köz- és jogi szaknyelv részévé váltak, és valamennyi 17. és 18. századi szótár felvette őket. Ma már nem használatosak.

II. 11.

Alio modo potest considerari privilegium, in quantum non ex mera principis auctoritate procedit, hoc est, quod princeps non habet justam legitimamque facultatem *concedendi*... ('azaz a fejedelemnek nincs törvényes hatalma olyan kiváltságot adni'). Veres Balázs és Pergošić is rövidít:

A privilegium másképpen mondatik törvéntelennek, mikor az fejedelemnek nincsen igaz és törvény szerint való hatalma *engedni*...

Privilegijom se drugim zakonom govori nepravden biti, gda poglavnik prave i pravdene oblasti niema na kakovoga dugovanja *engedovanje*...

(A magyar és a horvát szövegben a *non habet justam legitimamque facultatem concedendi* szerkezetnek ígés, illetve főneves konstrukció felel meg: *nincsen hatalma engedni; oblasti niema na engedovanje*)

4.1.4. **biršag** 'poena, onus, birsagium' 'bírság'

II. 86.

Quomodo *birsagia*, in processu causarum accumulari solita, exigi debebant?

A pereknek folyásában mely *bírságok* szoktanak gyűjtetni, miképpen kell kiszedni?

Koteri su *biršagi* v tečeni pernie navadili biti, kako je je trebe vun zebrati?

A szó a latin szövegben is *birsagium* alakban szerepel. Figyelmet érdemel azonban a magyar *bírságlevél* horvát hibrid tükörszava is: *biršaški list*. A magyar főnévből *-ski* képzővel alkot melléknevet, és szabályszerűen következik be a szláv palatalizációnak megfelelően a *g* → *ž* (*š*) hangváltozás is. Ugyanilyen szerkezet a 'bírságfizetés' jelentésű *biršažna plaća* is. A *biršag* főnévet Mažuranić 1535-ből adatozza: *Jes'li ja v kom biršagu zaostal? 'Vajon valamilyen bírságban elmaradtam?'* (Mažuranić 1923).

4.1.5. Visszakölcsönzések

peruš 'litigans, causans' 'peres'

I. 14. 12 §

Item occisores *litigantium seu causantium*, sive ad regiam Majestatem..., sive ad *sedem* judiciariam alicujus *comitatus*, aut alia quaecunque loca judiciorum ad causarum scilicet prosecutionem proficiscentium, vel ad dietam & conventionem generalem, de regio edicto celebrandam, venientium & accedentium ('Ha perlekedő felek, akik a királyi felséghez vagy valamely vármegye törvényszékéhez vagy bármely bírósághoz ügyeik előmozdítása végett fordulnak').

Pereseknek vagy kik királyhoz, vagy vármegye *székire* vagy akár minemű törvényhelyre pernek igazgatásáért, vagy hagyott napra vagy király parancsolatjából való közönséges gyűlisre kik mennek...

Drugi na deste, koteri idu ali k kralju ali na oktave, ali na brevis octavu, ali u *gradske međe stol*, ali u kakovo pravdeno mesto...

I. 31.

Item super jure regio noviter impetrato, si quis in causam cujuspian se cum literis donationalibus immittit, non tenetur *in causam attractus* vel *actor* ad id vel contra illud, literas statim producere...

Király igazságáról, kit újonnan kirtek, valakinek perében, az adománylevéllel magát avatja és ereszti, nem tartozik az *alperes* avagy az *felperes* arra, avagy az ellen, mindjárt levelét előhozni...

Ako je kralj svoju pravicu komu dal snova i ako se s takove pravice donaciju ili nečiju pernju umiješa i pusti, nije dužan *dolni ili gorni peruš*, protiv tomu napred svojih pravic donesti.

A horvát szó a magyar *peres* korábbi (delabializáció előtti) *perius* alakjának átvétele. Az alapszó szláv: *prěti* 'veszekedik, perel'. A magyarba *-l* honosító képzővel adaptált *perel* igéből elvonással jött létre a *per*, majd *-s* szuffixummal a *perius-peres*. A magyar szó az OklSz. tanúsága szerint 'controversus, litigiosus; streitend' jelentésben a 14. század első felétől fordul elő, majd pedig mint 'pars litigans; Prozeßführender', tehát mint jogi szakkifejezés 1511-től adatható. A horvát *perušra* az első adatot Pergošić fordításában találjuk. A *gornji peruš* és a *doln(j)ji peruš* magyar mintái kétségtelenek. Ezek a szavak a mai horvátban nem használatosak, helyettük 'alperes' jelentésben *tuženik* (part. perf. a *tužiti* 'bepanaszol, vádol' igéből, tehát 'bepanaszolt, vádlott'), a 'felperes' pedig *tužitelj* (a *tužiti* igéből képzett nomen agens: 'panaszoló, panaszos'). Alapszavuk a 'fájdalom, bánat' jelentésű *tuga*. Nem nehéz bennük a német mintát felfedezni: *tuženik* = *Angeklagter*, *tužitelj* = *Kläger*. A *klagen* igéről tudjuk, hogy „jogi jelentése már korán kialakult abból a szokásból, hogy a betörőt segélykiáltásokat hallatva csípték nyakon, és a tetteit a bíróság előtt kiáltozva és jajgatva vádolták” (DudEt.). A *Klage* már az ófelnémetben is nemcsak jajgatást, panaszkodást jelentett, hanem bíróság előtti vádemelést is (DudEt.). A megnevezés szemléleti háttere tehát a magyarban és a régi horvátban a nézeteltérés, veszekedés, a németben és a mai horvátban pedig a végső soron metaforikus, a jogtalanság miatti fájdalom és felháborodás érzelmi- leg is erős színezettségét kifejező *Klage*, illetve *tuga*. A példamondatban előfordul egy másik terminus, amely a horvátba jövevényszóként és tükörszóként is átkerült.

4.1.6. *varmeđa* 'comitatus; vármegye'

Megye szavunk 'határ, mezsgye; Grenze' jelentésben 1055-ben fordul elő első ízben, majd 1116-tól 'államigazgatási egység; Komitat' jelentésben is szerepel (TESz.). A szó horvát eredetű, a *međa* hangtanilag illeszkedett átvétele. Jogi, illetve közigazgatási szakszóvá a magyarban lett, és ebben a jelentésben kölcsönözte vissza a horvát. Ismeretes részfordítású alakja is: *gradska međa*, de még a 19. század elején is használatos volt a *varmeđa* is.

4.2. Tükörfordítások

4.2.1. *vekovečina* – 'haereditas' 'örökség'

I. 16.

quia per notam infidelitatis & caput & *haereditas* seu perpetuitas omnium bonorum iuriumque possessionariorum infidelis hominis amittitur

mert hitetlen embernek jószága és öröksige, mind az ő része minden nemzetével örökké elvész

ar nevjernoga človeka i glava, i imienie vekvekoma pogine i njegova vekovečina ...nigdar se ne može povnuti na njegove sini

II. 76. 6 §

Item, de iuribus quoque possessionariis impignoratiis idem est sentiendum; quod si quispiam litigantium *haereditatem* & proprietatem alicujus juris possessionarii pro se ordine judiciario obtinebit...

ha valamely peres fél valamely jószágnak örökségit törvinnek rendi szerint megnyeri...

da ako što zmed pravdašev vekovečinu i lastivnoću nekoga založnoga imienia pravdenim tečeniem dobi...

A horvát szó érdekes magyar tükörfordítás. Alapjául a *veköma*, *vekö vekoma* 'szakadatlan, évszázadokon át, idők végéig tartó' jelentésű adverbium szolgál, amelynek *veko-*, *vekov-* tövéből alkotott derivátummal van dolgunk. Első ízben Pergošićnál fordul elő. A 17. és 18. századi (kaj)horvát szótárak is felveszik. A magyarban 'possessio, latifundium, allodium; Besizung' jelentésben az OklSz. adatai szerint 1560-tól fordul elő. Az OklSz. a 'haereditas' jelentést nem tünteti fel. Ez a jelentés a TESz. szerint „képzettársítással fejlődött az örökölt javak rendszerint időtálló, állandósult jellege alapján”. A mai horvát nem ismeri; ebben a jelentésben *nasleđe*, *nasljeđe* használatos, amelyben a német *Nachfolge* hatása ismerhető fel. Az 1874–75-ös Bogoslav Šulek szerkesztette terminológiai szótárában a *nasljednik* jelentése 'Nachfolger, successore'. A mai horvát és a magyar kifejezés különböző szemléleti háttérrel tükröz; a magyarban az idő, a végtelenség, szakadatlanság, a horvátban pedig a sorrend, 'aki ti. következik' szemlélete nyilvánul meg. Érdekes lenne a német *Erbe* eredetével is foglalkoznunk, ez azonban túlságosan messzire vezetne. Az *örökség* későbbi 'possessio' jelentésére érdekes adalék egy jóval későbbi, pontosan 1662. október 1-jén keltezett, azóta is kaj nyelvjárást beszélő községből, Hidegségből származó záloglevél egy részlete: „...dajem na znanje [...] vsake fele [...] dobrim ljudem, [...] kako sam ja pogodil pokojnoga Fekete Marka udovicom za jedan *örözig* (recte: *örökség*) aliti budi zemlja” 'Tudtára adom mind-eféle jó embernek [...] hogy megegyeztem a megboldogult Fekete Márk özvegyével egy *örökségről*, azaz *földről*', amelynek elzálogosításáról van szó.

4.2.2. zlameno ruho 'donatio, dotalitium; jegyruha'

I. 93.

donatio, quae uxori propter ejus deflorationem & concubitum de bonis mariti datur.

Jegy ruha mondatik asszony állapotoknak az ő urok marhájából és jószágából házasságának adósságáért adni szokott jutalom vagy kedeg *jegy ruha* az, akit az ő szüzességének elvételeért, és vele való hálásért az ura jószágából neki adnak.

Zlameno se ruho govori ono kaj žene za nje devstva uzetje s nje muža imienja daju.

I. 95. 2 §

Dotalitiorum autem solutio partim pecuniis numeratis, partim vero *rebus mobilibus* et *venalibus* juxta tamen verum pretium et valorem earundem rerum, fieri semper solet.

Jegy ruha fizetés fél részént megszámlált pénzzel, fél rész szerint *ingó marhával* leszen az ő igazi ára szerint.

Zlamenoga se ruha polovica *gibajućom marhom* splaćuje: da polog priecembe takove marhe.

A horvát szöveg kiadója, Kadlec is felismeri a magyar tükörszót, amelyet 'a vőlegénynek menyasszonya számára az eljegyzés alkalmából adott ajándéká'-nak értelmez. Arra, hogy nem csupán ruhát jelentett, hanem általában ajándékot, a régi cseh terminus (*obvěnění*) is utal, hiszen a *věno* jelentése 'ajándék'. A *dotalitium* értelmezése Bartal szótárában (Bartal 1901) „provisio mulieribus in virorum proprietatibus” ('hív feleség jutalma, jegykötés, jegyruha') és „quae uxori propter eius deflorationem et concubitum de bonis mariti datur” (ez Werbőczy szövege is). A magyarországi középkori latinság szótárában: „bona cuiusdam feminae pertinens” ('hitbéri, hitbér címén járó') és „bona cuiusdam feminae, quibus marito mortuo viduitatis tempore uti potest; fere de summa pecuniae seu rebus mobilibus v. immobilibus, quae uxori a marito suo legantur et mariti bonis collocantur” ('a férj vagyonából a feleség özvegyiségére leköttött javak; hitbér').

Cserei Farkas A magyar és székely asszonyok törvénye című munkájában (íjf. Cserei Farkas kiadása, Kolozsvár 1800, idézi Szöcsné Gazda Enikő 2010) így olvassuk: „férjhez vitt szüzességnek, vagy özvegyiségbéli tisztaságnak jutalma [...] szokott fizetődni az asszonynak a férje jószágából annak állapotja szerint”. Itt találkozunk a német 'Witwenrecht; jus viduale' jelentéssel, ennek bemutatása azonban szintén messze vinne. Már Werbőczynél is felmerült a pénzzel vagy jószággal való megváltás gondolata. Szöcsné Gazda Enikő feltételezi, hogy „a hozomány, a nő vételára és a vérdíj között összefüggés volt [...] Amennyiben a vérdíj és a jegyruha összefüggései után nyomozunk, Székelyföldön a két összeg megközelítően azonos volt...”. A terminus alapjelentése valamely tárgyi ajándék (jegyruha, jegyposztó) lehetett, amelyet a férj volt köteles adni mintegy a hozomány viszonzásaként; erre utal a *contrados* értelmezés is.

4.2.3. gibajuća marha 'ingó vagyon, ingóság; res mobiles'

I. 1.

In prima siquidem ejus parte de his, quae ad personarum rationem spectant [...] *jurium quartalitorum, ac dotalitiorum solutione, bonorumque mobilium, & immobilium aestimatione.*

Ez Decretomnak első részében szólok azokról a dolgokról, melyek az személyeknek okára néznek [...] lány negyed és jegyruha fizetésről, *ingó marhának és álló jószágnak* megbecsüléséről.

V prvoj strane toga Decretoma budemo govorili [...] od diekline četvrtine i svadbene svite plaćanja, od preštimanja *gibajućega i negibajućega imienija*

I. 98.

Item, universae *res mobiles* mariti sine liberis atque sine testamento defuncti, cujusunque maniereri existant, & quocunque nomine censeantur, ad suam uxorem devolvuntur.

Fiak nélkül és testamentum nélkül való meghalt nemes embernek minden *ingó marhái* [...] az ő feleségire szállnak.

Koteri plemeniti ljudje, prez dece, i prez Teštamentoma pomeriu, takova mrtva človeka vsake vrste *gibajuća marha*, kakove gode fele ona budi vsa na njegovu ženu ostaje.

Marha szavunk germán eredetű (bajor–osztr. *markat*, *marchat*, *marchot*; ma *Markt*). Végső forrása a latin *mercatus* (vö. Hadrovics1985). A magyar szó eredeti jelentése 'vagyon, ingó vagyon, kincs'; 'szarvasmarha' jelentésben a 16. század végétől adatos. Jogi szakszóként 'bona, res; res vendibiles, bona mobilia' és általános 'dos' jelentésben fordul elő Pergošić fordításában. A 16. századbeli horvátban olyan magyar mintára alkotott tükörfifejezés, amelynek első tagja a magyar part. praes. act. utánzása, második tagja pedig átvétel.

5. Pergošić Decretomában (a kritikai kiadás szójegyzéke szerint) mindössze húsz magyar kölcsönszó szerepel, de legtöbbjük (*peruš*, *pelda*, *foljaš* stb.) használata nem korlátozódik a jognak csupán egy-egy területére, hanem általános vagy gyakori jelentésének megfelelően különböző szövegek környezetben is kikerülhetetlenek.

A 16. század közepére – mint említettük és láttuk is – a magyar → horvát hatás válik egyre erősebbé, felváltva a korábbi horvát (szlovén vagy közelebről meg nem határozható szláv) → magyar nyelvi hatást. Különösen jól követhető ez nyomon a 18. század végétől egészen a 19. század nyolcvanas éveig, amikor a horvát nyelvújítás eredményei már megtalálják helyüket a különböző szakterminológiákban, elsősorban a jogi, a közigazgatási és az oktatási szókincsben. Ez a kor már nem az átvételek, kölcsönzések, hanem az utánzások, Schuchard szavaival élve a „Nachahmungok” kora. A horvát nyelvújítás magyar mintáit különböző párhuzamos törvény- és rendeletszövegek, országgyűlési tudósítások és naplók alapján kutatva az egyre erősödő német hatás mellett szép számú magyar mintára alkotott tükörszóra és tükörjelentésre leltem. Természetesen sokszor nehéz, sőt akár lehetetlen is eldönteni, hogy egy-egy új horvát terminus szemléleti alapja magyar, német vagy esetleg latin mintára utal-e. Kisebb időeltéréssel keletkezett párhuzamos szövegek elemzése azonban így is viszonylag megbízható eredményre vezethet. Szép feladat a horvát jogi szakszókincs kialakulását közép-európai összefüggésben nyomon követni, a legrégebb időktől Pergošićön át egészen a 19. századig. Talán sort tudok majd keríteni rá.

SZAKIRODALOM

A magyarországi középkori latinság szótára III. – Lexicon latinitatis medii aevi. Argumentum Kiadó – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

Bartal Antal 1901. *Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae...*

- Bónis György 1990. A Hármaskönyv. In: Werbőczy István: *Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve*. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Téka Könyvkiadó, Budapest.
- DudEt = Duden Etymologie. 1963. *Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von Günther Drosdowski, Paul Grebe und weiteren Mitarbeitern der Dudenredaktion. Bibliographisches Institut Mannheim.
- Fancev, Franjo 1910. Beiträge zur historischen serbokroatischen Dialektologie. *ArSlPh* 31: 367–75.
- Fancev, Franjo 1912. Beiträge zur serbokroatischen Dialektologie. (Schluß) *ArSlPh* 33: 20–34.
- Hadrovics László 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó, Budaest.
- Heyse, Johann Christian August 1910. *Allgemeines verdeutschendes und erklärendes Fremdwörterbuch...* Neu bearbeitet, vielfach berichtigt und vermehrt von Professor Dr. Otto Lyon. Neunzehnte Original-Ausgabe.
- Jäger, Gerhard 1990. *Einführung in die Klassische Philologie*. Verlag C. H. Beck, München.
- Kadlec, Karlo 1909. *Stefana Verbecija Tripartitum*. Slovenski prevod Ivana Pergošića iz godine 1574. S objašnjenjem Pergošićeva jezika od D-ra Đ. Polivke. Srpska Kraljevska Akademija. U Beogradu.
- Lyons, John 1995. *Einführung in die moderne Linguistik* 8. Auflage. Verlag C. H. Beck München (Die englische Originalausgabe erschien unter dem Titel: *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge University Press, 1968).
- Šojat, Olga é.n. Četiri stoljeća od prve sačuvane publikacije hrvatskokajkavske književnosti. In: *Izbor iz starije hrvatskokajkavske književnosti* 16. stoljeća. Kaj 58.
- Mažuranić, Vladimir 1923. *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*. Zagreb 1908–1912. Dodatci. Zagreb.
- Šulek, Bogoslav 1990. *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja*. Reprint izdanje. 1874–75. Globus/Zagreb.
- Szöcsné Gazda Enikő 2010. *Tárgyak és írások. A hozománylevelek szerepe a háromszéki nők életében*. http://www.sulinet.h/oroksegtar/data/kulhonimagarsag/201oro/kriza_tarsasag_evkonyv_14/pages/003_Targyak_es_irasok.htm/.
- Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf 1959. *Geschichte der Philologie*. Nachdruck der 3. Auflage (1927) B. G. Teubner Verlagsgesellschaft. Leipzig.
- Willoweit, Dietmar 2006. Das europäische ius commune als Element kultureller Einheit in Ostmitteleuropa In: *Wanderungen und Kulturaustausch im östlichen Mitteleuropa*. Forschungen zum ausgehenden Mittelalter und zur jüngeren Neuzeit. Hans-Werner Rautenberg. Oldenburg.

Nyomárkay István

akadémikus
ELTE Szláv Filológiai Intézet

SUMMARY

Nyomárkay, István

Philology: the study of linguistic contacts (Hungarian influence on 16th-century Croatian legal terminology)

The basis of all philological research is the concrete text, whether written or spoken (and recorded). Texts help us determine the source, intermediary, and target languages in processes of

lexical borrowing and language contacts in general. Texts make it possible to reconstruct the linguistic world view that underlies them. It is in this context that we investigate the relationship of contemporary Hungarian and Croatian translations, as well as the Latin original, of István Werbőczy's *Tripartitum* (1514). We cover concepts such as borrowing, reborrowing, loan translations and semantic calques.

Keywords: Werbőczy, Balázs Veres, Ivan Pergošić, loan translation, semantic calque, reborrowing